

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تاریخ فلسفه و حکمت اسلامی و سیر تطوّر آن پس از ملاصدرا

دفتر اول: ملامراد تفرشی تا ملاعلی نوری (۱۰۵۱-۱۲۴۶ق)

ابوالحسن غفاری

سرشناسه	غفاری، ابوالحسن، ۱۳۴۶ -
عنوان و نام پدیدآور	تاریخ فلسفه و حکمت اسلامی و سیر تطور آن پس از ملاصدرا/ ابوالحسن غفاری؛ ویراستار علمی: حسن پناهی آزاد. ویراستار: محمد اسماعیل انصاری. تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۴۰۳ -
مشخصات نشر	ج. ۹-۶۰-۶۳۳۱-۶۲۲-۹۷۸
مشخصات ظاهری	فیفا
شابک	کتابنامه.
وضعیت فهرست نویسی	دفتر اول: ملامراد تفرشی تا ملاعلی نوری (۱۰۵۱ - ۱۲۴۶ ق). -
یادداشت	ملاصدرا، محمد بن ابراهیم، ۹۷۹-۱۰۵۰ ق. - تأثیر
مندرجات	Sadr al-Din Shirazi, Muhammad ibn Ibrahim -- Influence
موضوع	فلسفه اسلامی -- تاریخ
موضوع	فلسفه اسلامی -- سرگذشتنامه و کتابشناسی
موضوع	Islamic philosophy -- Bio-bibliography
شناسه افزوده	پناهی آزاد، حسن، ۱۳۴۵ -، ویراستار
رده بندی کنگره	BR۱۱۲۱
رده بندی دیویی	۱۸۹/۱
شماره کتابشناسی ملی	۹۹۸۲۸۴۰
اطلاعات رکورد کتابشناسی	فیفا

تاریخ فلسفه و حکمت اسلامی و سیر تطور آن پس از ملاصدرا

دفتر اول: ملامراد تفرشی تا ملاعلی نوری

ابوالحسن غفاری

ویراستار علمی: حسن پناهی آزاد

ویراستاری صوری و زبانی: محمد اسماعیل انصاری

صفحه آرا: معصومه قاسمی | طراح جلد: سعید صحابی

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: مؤسسه بوستان کتاب

چاپ اول: ۱۴۰۳ | تیراژ: ۳۰۰ نسخه

ناشر: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران

نشانی: تهران، خیابان نوفل لوشاتو، خیابان شهید آراکلیان، پلاک ۴

تلفن: ۶۶۹۶۵۳۴۶، نمابر: ۶۶۹۵۳۳۴۲

www.irip.ac.ir

شابک: ۹-۶۰-۶۳۳۱-۶۲۲-۹۷۸ ISBN: 978-622-6331-60-9

حق چاپ و نشر محفوظ است.

این کتاب با کاغذ حمایتی چاپ شده است.

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۴۱
انتشار پنج رساله.....	۴۶
برخی خصوصیات حکما و حکمت در دوره صفوی.....	۴۶
فصل اول: فلاسفه و حکمای معاصر ملاصدرا (۱۰۵۰-۱۱۰۰ق).....	۵۱
گفتار اول: مراد بن علی خان تفرشی (۹۶۵-۱۰۵۱ق).....	۵۳
۱. زیست‌نامه.....	۵۳
۱-۱. زندگی و شرح حال.....	۵۳
۱-۲. استادان.....	۵۴
۱-۳. شاگردان.....	۵۵
۱-۴. آثار.....	۵۶
۲. اندیشه‌نامه.....	۵۸
۲-۱. هستی‌شناسی.....	۵۹
الف) علّت محدثه و علّت مبقیه.....	۵۹
ب) اعاده معدوم.....	۶۰
۲-۲. خداشناسی.....	۶۱
الف) برهان اثبات واجب.....	۶۱
ب) متن کامل رساله «اثبات الواجب».....	۶۱
ج) برهان دیگر بر وجود واجب.....	۶۲
۲-۳. نفس‌شناسی.....	۶۳

- الف) تعریف نفس ۶۳
- ب) حدوث نفس ۶۴
- ج) مغایرت نفس با بدن ۶۴
- پ) اتحاد نوعی نفوس انسانی ۶۵
- ت) وجود نفس قبل از بدن ۶۵
- فلسفه عبادات ۶۶
- فلسفه علم امام و حجیت امارات ظاهری ۶۷
- ملامراد تفرشی در یک نگاه ۶۷
- گفتار دوم: سیداحمد علوی عاملی (متوفای بعد از ۱۰۵۴ و قبل از ۱۰۶۰ ق) ۶۹**
۱. زیست‌نامه ۶۹
- ۱-۱. زندگی و شرح حال ۶۹
- ۱-۲. استادان ۷۱
- ۱-۳. آثار ۷۲
۲. اندیشه‌نامه ۷۳
- ۲-۱. هستی‌شناسی ۷۴
- الف) وجود و ماهیت - تعطیل و تشبیه ۷۴
- ب) حرکت ۷۶
- پ) مُثُل افلاطونی ۷۶
- ت) مُثُل افلاطونی و مسئله صحت حمل ۷۶
- ث) مُثُل و مسئله حدوث دهری ۷۸
- ج) نقد بر اشراقیان ۸۰
- ۲-۲. انسان‌شناسی ۸۱
- ۲-۳. معاد و فرجام‌شناسی ۸۲
- معاد جسمانی و روحانی ۸۲
۴. عرفان از منظر علوی ۸۳
۵. تفسیر ۸۴
- سیداحمد علوی در یک نگاه ۸۵

گفتار سوم: ملاشمسا گیلانی (متولد حدود ۹۸۲ و متوفای ۱۰۶۰-۱۰۶۴ق).....	۸۷
۱. زیست نامه.....	۸۷
۱-۱. زندگی و شرح حال.....	۸۷
۱-۲. استادان.....	۸۸
۱-۳. شاگردان.....	۸۹
۱-۴. آثار.....	۸۹
۲. اندیشه نامه.....	۹۴
۲-۱. هستی شناسی.....	۹۷
الف) موضوع فلسفه.....	۹۷
ب) بداهت و اشتراک معنوی وجود.....	۹۷
پ) اصالت ماهیت.....	۹۸
ت) وحدت وجود.....	۹۹
ث) ملاک نیازمندی اشیا به علت.....	۱۰۱
ج) بطلان اولویت ذاتی.....	۱۰۲
چ) تشخیص تمیزی و تشخیص مخلوطی.....	۱۰۴
۲-۲. معرفت شناسی.....	۱۰۴
وجود ذهنی.....	۱۰۴
۲-۳. خدا شناسی.....	۱۰۵
الف) اثبات وجود خدا.....	۱۰۵
۱) برهان وجود بالغیر.....	۱۰۶
۲) برهان حرکت.....	۱۰۶
۳) برهان خاص ملاشمسا بر اثبات واجب الوجود.....	۱۰۷
ب) برهان خاص ملاشمسا بر نفی تعدد واجب.....	۱۰۷
پ) علم خداوند.....	۱۰۸
ت) علم حصولی به اشیا قبل از ایجاد.....	۱۱۱
ث) توجیه کلام شیخ الرئیس در علم خداوند.....	۱۱۲
۲-۴. نفس شناسی.....	۱۱۵
الف) حدوث روحانی نفس.....	۱۱۵

پاسخ ملاصدرا.....	۱۱۶
پاسخ ملاصدرا.....	۱۱۷
ب) نقد نظریه حدوث جسمانی نفس و پاسخ ملاصدرا.....	۱۱۸
۲-۵. جهان‌شناسی.....	۱۱۹
حدوث عالم.....	۱۱۹
۲-۶. انسان‌شناسی.....	۱۲۲
فلسفه سیاسی ملاشمسا.....	۱۲۴
ملاشمسا در یک نگاه.....	۱۲۶
گفتار چهارم: ملا مظفرحسین کاشانی.....	۱۲۹
۱. زیست‌نامه.....	۱۲۹
۱-۱. زندگی و شرح حال.....	۱۲۹
۱-۲. استادان.....	۱۳۰
۲. اندیشه‌نامه.....	۱۳۰
۲-۱. هستی‌شناسی.....	۱۳۱
تشکیک در ذاتیات.....	۱۳۱
۲-۲. نفس‌شناسی.....	۱۳۱
الف) پرسش ملامظفر درباره علم نفس به ذات و قوای خود.....	۱۳۲
ب) پرسش ملامظفر درباره اینکه آیا همه قوای نفس مسخر نفس اند؟.....	۱۳۴
پ) پرسش ملامظفر درباره شعور نفس.....	۱۳۶
ت) پرسش ملامظفر درباره اشرفیت قوه غاذیه و نامیه از قوه خیال.....	۱۳۷
ث) پرسش ملامظفر درباره بقای نفس پس از مفارقت بدن.....	۱۳۹
ملا مظفرحسین در یک نگاه.....	۱۴۳
گفتار پنجم: نظام‌الدین احمد بن علی لاهیجانی گیلانی معروف به حکیم‌الملک (۹۹۳-۱۰۷۱ق).....	۱۴۵
۱. زیست‌نامه.....	۱۴۵
۱-۱. زندگی و شرح حال.....	۱۴۵
۱-۲. استادان.....	۱۴۶

۱-۳. شاگردان.....	۱۴۶
۱-۴. آثار.....	۱۴۷
۲. اندیشه‌نامه.....	۱۴۸
۲-۱. هستی‌شناسی.....	۱۴۸
الف) ماهیت جوهر و عرض و اشرفیت عرض بر جوهر.....	۱۴۸
ب) فرق جوهر و عرض به تعیین و تمیز و تأثیر و تأثر.....	۱۴۸
پ) حدوث عالم.....	۱۴۹
۲-۲. نفس‌شناسی.....	۱۵۱
نظام‌الدین احمد دریک نگاه.....	۱۵۱
گفتار ششم: محمد بن علیرضا بن آقاجانی (زنده به سال ۱۰۷۱ق)..... ۱۵۳	
۱. زیست‌نامه.....	۱۵۳
۱-۱. زندگی و شرح حال.....	۱۵۳
۱-۲. استادان.....	۱۵۴
۱-۳. آثار.....	۱۵۴
۲. اندیشه‌نامه.....	۱۵۴
۲-۱. هستی‌شناسی.....	۱۵۵
الف) تقسیم موجودات.....	۱۵۵
ب) عقل و نفس.....	۱۵۶
پ) اصالت و تشکیک وجود.....	۱۵۷
ت) حدوث عالم.....	۱۵۸
ث) مُثُل افلاطونی.....	۱۶۱
حکیم آقاجانی در یک نگاه.....	۱۶۳
گفتار هفتم: ملاعبدالرزاق لاهیجی (متوفای ۱۰۷۲ق)..... ۱۶۵	
۱. زیست‌نامه.....	۱۶۵
۱-۱. زندگی و شرح حال.....	۱۶۵
۱-۲. استادان.....	۱۶۷
۱-۳. شاگردان.....	۱۶۷

- ۴-۱. آثار..... ۱۶۷
۲. اندیشه‌نامه..... ۱۶۸
- ۱-۲. هستی‌شناسی..... ۱۶۹
- الف) اصالت وجود..... ۱۶۹
- ب) بساطت وجود..... ۱۷۰
- ۲-۲. معرفت‌شناسی..... ۱۷۰
- علم حصولی و حضوری..... ۱۷۰
- ۳-۲. نفس‌شناسی..... ۱۷۳
- الف) نفس و مغایرت آن با بدن..... ۱۷۳
- ب) تجرد نفس..... ۱۷۳
- پ) نظریه حدوث روحانی نفس..... ۱۷۴
- ۴-۲. کیهان‌شناسی..... ۱۷۶
- جاذبه زمین..... ۱۷۶
- فیاض لاهیجی در یک نگاه..... ۱۷۷
- گفتار هشتم: ملارجبعلی تبریزی (متوفای ۱۰۸۰ق)..... ۱۷۹**
۱. زیست‌نامه..... ۱۷۹
- ۱-۱. زندگی و شرح حال..... ۱۷۹
- ۱-۲. استادان..... ۱۸۲
- ۱-۳. شاگردان..... ۱۸۳
- ۱-۴. آثار و مؤلفات ملارجبعلی تبریزی..... ۱۸۶
- الف) رساله الاصل الاصيل..... ۱۸۶
- ب) دیوان شعر..... ۱۸۸
- پ) رساله اثبات واجب..... ۱۹۰
- ت) رسالة فی اشتراک الوجود لفظاً..... ۱۹۱
- ث) رسالة الحکمة..... ۱۹۱
- ج) تفسیر آیة الكرسي..... ۱۹۱
۲. اندیشه‌نامه..... ۱۹۱

تبریزی و حکمت متعالیه.....	۱۹۳
۲-۱. هستی‌شناسی.....	۱۹۳
الف) بداهت مفهوم وجود و موجود، تقسیمات وجود، بین بودن وجود ممکن.....	۱۹۳
ب) اصالت ماهیت.....	۱۹۵
پ) اشتراک لفظی وجود.....	۱۹۸
ث) دلیل ملارجبعلی تبریزی بر اشتراک لفظی وجود.....	۲۰۱
ج) نقد و بررسی.....	۲۰۲
چ) قاعده الواحد لایصدر عنه الا الواحد.....	۲۰۳
فروعات قاعده الواحد.....	۲۰۴
نقد و بررسی.....	۲۰۵
ح) پاسخ شبهه ابن‌کمونیه بر اساس قاعده الواحد.....	۲۰۵
خ) اثبات هیولای اولی.....	۲۰۶
د) حرکت جوهری.....	۲۰۷
۲-۲. معرفت‌شناسی.....	۲۰۸
الف) وجود ذهنی.....	۲۰۸
ب) نقد و بررسی.....	۲۱۱
پ) نفس الامر و تمشک به معانی لغوی در مسائل عقلی.....	۲۱۱
۲-۳. خداشناسی.....	۲۱۳
الف) صفات خدا.....	۲۱۳
ب) بررسی و نقد.....	۲۱۷
۲-۴. نفس‌شناسی.....	۲۱۸
الف) نقد نظریه حدوث جسمانی نفس.....	۲۱۸
ب) تجرد نفوس حیوانی و نباتی.....	۲۲۰
ملارجبعلی تبریزی در یک نگاه.....	۲۲۱
گفتار نهم: سیدرفیع‌الدین محمد بن سیدحیدر طباطبایی مشهور به ملارفیعا (۹۹۸-۱۰۸۲ق).....	۲۲۳
۱. زیست‌نامه.....	۲۲۳

۲۲۳	۱-۱. زندگی و شرح حال.....
۲۲۴	۱-۲. استادان.....
۲۲۴	۱-۳. شاگردان.....
۲۲۴	۱-۴. آثار.....
۲۲۵	۳. اندیشه نامه.....
۲۲۵	۳-۱. هستی شناسی.....
۲۲۵	عالم خلق و عالم امر.....
۲۲۵	۳-۲. خدا شناسی.....
۲۲۵	الف) اثبات وجود واجب.....
۲۲۵	برهان صدیقین.....
۲۲۶	برهان امکان و وجوب.....
۲۲۶	ب) نحوه اتصاف واجب به صفات ممکنات.....
۲۲۶	پ) علم واجب تعالی.....
۲۲۷	۳-۳. اقسام تشکیک.....
۲۲۸	متن کامل «رسالة فی التشکیک» ملارفیعا.....
۲۳۱	ملارفیعا در یک نگاه.....
۲۳۳	گفتار دهم: محمدباقر سبزواری (۱۰۱۱ یا ۱۰۱۷-۱۰۹۰ق).....
۲۳۳	۱. زیست نامه.....
۲۳۳	۱-۱. زندگی و شرح حال.....
۲۳۴	۱-۲. استادان.....
۲۳۵	۱-۳. شاگردان.....
۲۳۶	۱-۴. آثار.....
۲۳۸	۲. اندیشه نامه.....
۲۳۸	سبزواری و حکمت متعالیه.....
۲۳۹	۲-۱. هستی شناسی.....
۲۳۹	الف) فلسفه نظری و فلسفه عملی.....
۲۴۰	ب) علیت.....

۲۴۱.....	پ) مسئله بداهت علیت.....
۲۴۲.....	ت) بداهت وجود.....
۲۴۳.....	ث) اصالت وجود یا ماهیت.....
۲۴۷.....	۲-۲. نفس شناسی.....
۲۴۷.....	الف) تعریف نفس.....
۲۴۸.....	ب) قوای نفس.....
۲۴۹.....	۲-۳. فلسفه سیاسی ملا محمدباقر سبزواری.....
۲۴۹.....	الف) انسان مدنی بالطبع.....
۲۵۰.....	ب) مشروعیت حکومت.....
۲۵۱.....	پ) عوامل زوال و نابودی حکومت ها.....
۲۵۳.....	ملا محمدباقر سبزواری در یک نگاه.....

گفتار یازدهم: علیقلی بن قرچغای خان (تولد ۱۰۲۰- متوفای پس از ۱۰۹۱ق) ۲۵۵

۲۵۵.....	۱. زیست نامه.....
۲۵۵.....	۱-۱. زندگی و شرح حال.....
۲۵۶.....	۱-۲. استادان.....
۲۵۷.....	۱-۳. شاگردان.....
۲۵۸.....	۱-۴. آثار.....
۲۶۱.....	۲. اندیشه نامه.....
۲۶۱.....	۲-۱. روش شناسی.....
۲۶۳.....	۲-۲. هستی شناسی.....
۲۶۳.....	الف) علیقلی خان، حکمت، فلسفه و دین.....
۲۶۴.....	ب) شرایط تحصیل حکمت از نظر حکیم علیقلی خان.....
۲۶۵.....	پ) توصیه ها و وصایای حکیم علیقلی خان بر متعاطیان حکمت و فلسفه.....
۲۶۶.....	ت) امکان درک حقیقت و ماهیت اشیا.....
۲۶۷.....	ث) اصالت وجود، مسئله جعل و تشکیک وجود از دیدگاه علیقلی خان.....
۲۷۰.....	ج) اشتراک لفظی و معنوی وجود و اشتراک لفظی متشبح از دیدگاه حکیم علیقلی خان.....

- ۲۷۱..... (چ) نقد حرکت جوهری.....
- ۲۷۲..... (ن) حدوث دهری صرف.....
- ۲۷۳..... (ی) عالم مثال.....
- ۲۷۳..... ۲-۳. منطق و معرفت شناسی.....
- ۲۷۳..... (الف) در تعریف صدق و کذب و حق و باطل.....
- ۲۷۴..... (ب) وجود ذهنی.....
- ۲۷۶..... (پ) تقسیمات علوم.....
- ۲۷۷..... ۲-۴. نفس شناسی.....
- ۲۷۷..... (الف) ماهیت نفس.....
- ۲۷۸..... (ب) تجرد نفس.....
- ۲۷۹..... (پ) نقد علیقلی خان بر نظریه ابن سینا و ملاصدرا درباره نفس.....
- ۲۸۰..... ۲-۵. خداشناسی.....
- ۲۸۰..... (الف) اثبات وجود واجب.....
- ۲۸۰..... (ب) برهان ملاسلطان حسین.....
- ۲۸۱..... (پ) صفات واجب الوجود.....
- ۲۸۲..... ۲-۶. معادشناسی.....
- ۲۸۲..... اقسام معاد.....
- ۲۸۴..... ۲-۷. جن شناسی.....
- ۲۸۴..... ملائکه، جن، شیطان.....
- ۲۸۵..... ۲-۸. طبیعیات حکیم علیقلی خان.....
- ۲۸۶..... حکیم علیقلی خان در یک نگاه.....
- ۲۸۹..... گفتار دوازدهم: فیض کاشانی (۱۰۰۷-۱۰۹۱ق).....
- ۲۸۹..... ۱. زیست نامه.....
- ۲۸۹..... ۱-۱. زندگی و شرح حال.....
- ۲۹۳..... ۱-۲. استادان.....
- ۲۹۳..... ۱-۳. شاگردان.....
- ۲۹۵..... ۱-۴. آثار.....

۲۹۶.....	۲. اندیشه نامه
۲۹۷.....	۲-۱. هستی شناسی
۲۹۷.....	الف) اصالت وجود
۲۹۸.....	ب) ادله فیض کاشانی بر اصالت وجود
۲۹۹.....	پ) تشکیک وجود
۳۰۰.....	ت) وجود جزء ندارد
۳۰۱.....	ث) نزول و صعود وجود
۳۰۴.....	ج) نور وجود
۳۰۵.....	چ) علیت
۳۰۶.....	ح) علل چهارگانه
۳۰۸.....	خ) ملاک نیازمندی اشیا به علت
۳۰۹.....	د) سنخیت علت و معلول
۳۱۰.....	ذ) حدوث و قدم عالم
۳۱۰.....	۲-۲. روش شناسی
۳۱۰.....	طبقه بندی و تقسیمات علوم
۳۱۴.....	۲-۳. خدا شناسی
۳۱۴.....	الف) اثبات وجود واجب
۳۱۵.....	ب) بازگشت کمالات وجودی به واجب الوجود
۳۱۶.....	۲-۴. دین شناسی
۳۱۶.....	الف) تطابق عقل و شرع
۳۱۸.....	۲-۵. نفس شناسی
۳۱۸.....	الف) حدوث نفس
۳۱۸.....	ب) تقدم نفس بر بدن
۳۲۱.....	۲-۶. معاد شناسی
۳۲۱.....	الف) حیات حقیقی
۳۲۲.....	ب) مسئله خلود
۳۲۳.....	ملا محسن فیض کاشانی در یک نگاه

گفتار سیزدهم: محمد معصوم تبریزی (۱۰۰۷-۱۰۹۲ یا ۱۰۹۱ق)..... ۳۲۵

۱. زیست نامه..... ۳۲۵
- ۱-۱. زندگی و شرح حال..... ۳۲۵
- ۱-۲. استادان..... ۳۲۶
- ۱-۳. آثار..... ۳۲۶
۲. اندیشه نامه..... ۳۲۷
- ۲-۱. هستی شناسی..... ۳۲۷
- الف) وجود و علل آن..... ۳۲۷
- ب) موضوع، مبادی و مسائل..... ۳۲۸
- پ) اوصاف واحد حقیقی..... ۳۲۹
- ت) احتیاج معلول در بقا به علت..... ۳۳۰
- ث) مراتب تجرد..... ۳۳۰
- ۲-۲. خدا شناسی..... ۳۳۱
- الف) اثبات وجود خدا..... ۳۳۱
- ب) اثبات وجود واجب الوجود از طریق تناهی و عدم تناهی موجودات..... ۳۳۲
- حکیم میرمعصوم در یک نگاه..... ۳۳۳

گفتار چهاردهم: امیر قوام الدین رازی (متوفای ۱۰۹۳ق)..... ۳۳۵

۱. زیست نامه..... ۳۳۵
- ۱-۱. زندگانی و شرح حال..... ۳۳۵
- ۱-۲. استادان..... ۳۳۶
- ۱-۳. شاگردان..... ۳۳۶
- ۱-۴. آثار..... ۳۳۸
۲. اندیشه نامه..... ۳۴۰
- ۲-۱. هستی شناسی..... ۳۴۰
- الف) موضوع، مبادی و مسائل از دیدگاه حکیم رازی..... ۳۴۰
- ب) موضوع فلسفه..... ۳۴۱
- پ) اشتراک لفظی وجود بین واجب و ممکن..... ۳۴۳

۳۴۵.....	نقدهای رازی بر این تقسیم.....
۳۴۵.....	صدور موجودات از فاعل.....
۳۴۶.....	ت) جعل.....
۳۴۷.....	ث) رازی و تشکیک وجود.....
۳۴۷.....	۲-۲. خداشناسی.....
۳۴۷.....	الف) تصوّر خدا.....
۳۴۸.....	ب) اوصاف واجب.....
۳۵۱.....	پ) نظر رازی درباره معنای واحد در واجب الوجود.....
۳۵۱.....	۲-۳. معرفت شناسی.....
۳۵۱.....	وجود ذهنی و نقد آن.....
۳۵۳.....	حکیم میرقوام در یک نگاه.....
۳۵۵.....	گفتار پانزدهم: ملاحسن لبنانی (متوفای ۱۰۹۴ق).....
۳۵۵.....	۱. زیست نامه.....
۳۵۵.....	۱-۱. زندگی و شرح حال.....
۳۵۷.....	۱-۲. استادان.....
۳۵۷.....	۱-۳. آثار.....
۳۵۷.....	۱-۴. شاگردان.....
۳۵۹.....	حکیم ملاحسن لبنانی در یک نگاه.....
۳۶۱.....	گفتار شانزدهم: حکیم بهایی لاهیجی (۱۰۹۵ق).....
۳۶۱.....	۱. زیست نامه.....
۳۶۱.....	۱-۱. زندگی و شرح حال.....
۳۶۲.....	۱-۲. استادان.....
۳۶۲.....	۱-۳. شاگردان.....
۳۶۲.....	۱-۴. آثار.....
۳۶۳.....	۲. اندیشه نامه.....
۳۶۴.....	۲-۱. هستی شناسی.....
۳۶۴.....	الف) تعریف حکمت و صفات و آثار آن.....

ب) آثار و ثمرات حکمت برای انسان.....	۳۶۴
پ) شرایط کسب حکمت.....	۳۶۵
ت) منشأ حکمت.....	۳۶۶
ث) عالم مثال و اقسام آن.....	۳۶۷
ج) اثبات عالم مثال (غیب محالی و غیب امکانی).....	۳۶۷
چ) اسامی عالم مثال.....	۳۶۸
۲-۲. خداشناسی.....	۳۶۸
الف) وحدت واجب الوجود.....	۳۶۸
ب) تطابق عقل و شرع در اندیشه حکیم بهایی.....	۳۶۹
۲-۳. نفس شناسی.....	۳۷۱
الف) تجرد نفس.....	۳۷۱
ب) نفس و روح.....	۳۷۱
پ) حدوث روحانی نفس - مغایرت نفس و بدن.....	۳۷۲
۲-۴. معاد و فرجام شناسی.....	۳۷۳
الف) تکامل در برزخ.....	۳۷۳
ب) معاد جسمانی.....	۳۷۴
پ) تناسخ.....	۳۷۴
حکیم بهایی در یک نگاه.....	۳۷۴
گفتار هفدهم: حکیم آقارضی قزوینی (متوفای ۱۰۹۶ق)	
۱. زیست نامه.....	۳۷۷
۱-۱. زندگی نامه و شرح حال.....	۳۷۷
۱-۲. استادان.....	۳۷۸
۱-۳. شاگردان.....	۳۷۸
۱-۴. آثار.....	۳۷۹
۲. اندیشه نامه.....	۳۸۰
۲-۱. هستی شناسی.....	۳۸۰
شبهه استلزام.....	۳۸۰

۲-۲. دین شناسی.....	۳۸۰
نسبت عقل و دین.....	۳۸۰
حکیم آقارضی در یک نگاه.....	۳۸۰
گفتار هیجدهم: آقاحسین خوانساری (۱۰۱۶-۱۰۹۸ق).....	۳۸۱
۱. زیست نامه.....	۳۸۱
۱-۱. زندگی.....	۳۸۱
۱-۲. استادان.....	۳۸۲
۱-۳. شاگردان.....	۳۸۳
۱-۴. آثار.....	۳۸۶
۲. اندیشه نامه.....	۳۸۷
۲-۱. هستی شناسی.....	۳۸۷
الف) موضوع فلسفه.....	۳۸۷
ب) ملاک نیازمندی اشیا به علت.....	۳۸۸
پ) مسئله تشکیک و نقد ملاصدرا.....	۳۸۹
ت) نحوه وجود جوهر و عرض.....	۳۹۲
ث) نقد آقاحسین بر ملاصدرا.....	۳۹۳
ج) ربط حادث و قدیم.....	۳۹۷
نقد آقاحسین بر راه حل ملاصدرا.....	۳۹۹
چ) نقد آقاحسین بر خواجه در شرح اشارات.....	۳۹۹
ح) ممکن موجود باید مؤثر داشته باشد، همچنین الشیء ما لم یجب لم یوجد.....	۴۰۱
متن کامل رساله «فی ان الممكن الموجود لابد له من مؤثر موجود و انه ما لم یجب لم یوجد».....	۴۰۱
۲-۲. طبیعت شناسی.....	۴۰۹
الف) تقسیمات علوم طبیعی.....	۴۰۹
ب) اقسام فرعی علم طبیعیات.....	۴۰۹
۲-۳. نفس شناسی.....	۴۱۰
انسان معلق در فضا.....	۴۱۰

آقا حسین خوانساری در یک نگاه.....	۴۱۰
فصل دوم: فلاسفه و حکمای پس از عصر ملاصدرا (۱۱۰۱-۱۲۴۶ق).....	۴۱۳
گفتار اول: ملاولیا.....	۴۱۵
۱. زیست‌نامه.....	۴۱۵
۱-۱. زندگی و شرح حال.....	۴۱۵
۱-۲. استادان.....	۴۱۵
۱-۳. آثار.....	۴۱۵
۲. اندیشه‌نامه.....	۴۱۷
۲-۱. هستی‌شناسی.....	۴۱۷
الف) حکمت مطلق.....	۴۱۷
ب) موضوع فلسفه.....	۴۱۷
پ) اعاده معدوم.....	۴۱۸
ت) تمایز وجود و ماهیت.....	۴۱۹
ث) تصور وحدت و کثرت.....	۴۱۹
ج) فاعل‌های طبیعی و مسئله شعور.....	۴۱۹
۲-۲. معرفت‌شناسی.....	۴۲۰
موضوع منطق.....	۴۲۰
۲-۳. خداشناسی.....	۴۲۱
الف) وحدت واجب الوجود.....	۴۲۱
ب) علم واجب تعالی.....	۴۲۲
ملاولیا در یک نگاه.....	۴۲۳
گفتار دوم: سلیمان بن محمد گیلانی (وفات پس از ۱۰۹۸ق).....	۴۲۵
۱. زیست‌نامه.....	۴۲۵
۱-۱. زندگی و شرح حال.....	۴۲۵
۱-۲. آثار.....	۴۲۵
۲. اندیشه‌نامه.....	۴۲۷

۴۲۷	۲-۱. هستی‌شناسی.....
۴۲۷	الف) وجوب وجود، حرکت جوهری، هیولی، اشتراک معنوی وجود.....
۴۲۸	ب) ماهیت امکانی.....
۴۲۸	پ) ترتیب موجودات.....
۴۲۹	۲-۲. معرفت‌شناسی.....
۴۲۹	الف) وجود ذهنی و نقد آن.....
۴۳۱	ب) نقد بر ملاصدرا در مسئله وجود ذهنی.....
۴۳۲	۱-۳. خداشناسی.....
۴۳۲	برهان بر واجب.....
۴۳۳	۲-۴. نفس‌شناسی.....
۴۳۳	تعریف نفس، علّت نفس.....
۴۳۳	ملاسلیمان در یک نگاه.....
۴۳۵	گفتار سوّم: ملا محمد رفیع زاهدی (پیرزاده) (وفات پس از ۱۱۰۰ق).....
۴۳۵	۱. زیست‌نامه.....
۴۳۵	۱-۱. زندگی و شرح حال.....
۴۳۵	۱-۲. استادان.....
۴۳۶	۱-۳. آثار.....
۴۳۷	۲. اندیشه‌نامه.....
۴۳۷	۲-۱. هستی‌شناسی.....
۴۳۷	الف) جایگاه و ارکان حکمت.....
۴۳۸	ب) فایده حکمت، جدل، خطابه.....
۴۳۹	پ) موضوع فلسفه: شیء یا موجود.....
۴۴۱	ت) اصالت وجود.....
۴۴۳	ث) تشکیک در وجود.....
۴۴۳	ج) علّت و معلول.....
۴۴۴	۲-۲. خداشناسی.....
۴۴۴	الهیات تنزیهی.....

ملا محمد رفیع پیرزاده در یک نگاه..... ۴۴۴

گفتار چهارم: ملاعباس مولوی (وفات پس از ۱۱۰۱ق)..... ۴۴۷

۱. زیست‌نامه..... ۴۴۷

۱-۱. زندگی و شرح حال..... ۴۴۷

۲-۲. استادان..... ۴۴۷

۲-۳. آثار..... ۴۴۸

۲. اندیشه‌نامه..... ۴۴۸

۲-۱. هستی‌شناسی..... ۴۴۹

الف) تقسیمات وجود یا موجود..... ۴۴۹

ب) اشتراک لفظی یا معنوی وجود..... ۴۵۰

پ) جعل..... ۴۵۱

ت) قاعده الواحد..... ۴۵۲

ث) صادر اول..... ۴۵۳

ج) جوهر..... ۴۵۳

۲-۲. معرفت‌شناسی..... ۴۵۵

الف) وجود ذهنی..... ۴۵۵

دلایل مثبتین وجود ذهنی..... ۴۵۵

ادله نافیین وجود ذهنی..... ۴۵۶

ب) نظر مختار ملاعباس مولوی در وجود ذهنی..... ۴۵۶

نقد و پاسخ قول مثبتین..... ۴۵۷

پاسخ دلیل نافیین..... ۴۵۷

۲-۳. خداشناسی..... ۴۵۸

الف) اثبات صانع..... ۴۵۸

ب) کیفیت استناد صفات واجب به واجب..... ۴۵۹

ملاعباس مولوی در یک نگاه..... ۴۶۰

گفتار پنجم: قاضی سعید قمی (۱۰۴۹ - ۱۱۰۷ق)..... ۴۶۱

۱. زیست‌نامه..... ۴۶۱

۴۶۱.....	۱-۱. زندگی و شرح حال.....
۴۶۲.....	۱-۲. استادان.....
۴۶۵.....	۱-۳. آثار.....
۴۶۷.....	۲. اندیشه‌نامه.....
۴۶۷.....	تمهید.....
۴۶۷.....	قاضی سعید و حکمت متعالیه.....
۴۶۹.....	۲-۱. هستی‌شناسی.....
۴۶۹.....	الف) اشتراک لفظی وجود و موجود.....
۴۷۰.....	ب) اصالت وجود یا ماهیت و مسئله جعل.....
۴۷۲.....	پ) حرکت جوهری - طبیعت جسمیه و سیلان آن.....
۴۷۳.....	ت) اثبات عالم مثال.....
۴۷۴.....	اثبات عالم مثال از طریق نقل.....
۴۷۴.....	۲-۲. معرفت‌شناسی.....
۴۷۴.....	وجود ذهنی.....
۴۷۶.....	۲-۳. نفس‌شناسی.....
۴۷۶.....	الف) حدوث نفس.....
۴۷۹.....	ب) قاضی سعید و برهان هوای طلق.....
۴۸۰.....	پ) تجرد خیال.....
۴۸۱.....	۲-۴. خداشناسی.....
۴۸۱.....	الف) اثبات واجب تعالی شأنه.....
۴۸۱.....	ب) دیدگاه قاضی سعید قمی در باب صفات خداوند.....
۴۸۴.....	پ) ابطال قول زیادت.....
۴۸۵.....	ت) ابطال قول عینیت.....
۴۸۶.....	بیان کبرای استدلال.....
۴۸۷.....	نقد بر قاضی سعید.....
۴۸۸.....	ج) علم خدا و حیث التفاتی در علم واجب.....
۴۹۱.....	۲-۵. معاد شناسی.....
۴۹۱.....	معاد جسمانی و روحانی.....

۴۹۴.....	وحدت وجود.....
۴۹۷.....	قاضی سعید در یک نگاه.....
۴۹۹.....	گفتار ششم: حکیم شهید شیخ حسین بن ابراهیم تنکابنی (متوفای ۱۱۰۵ق).....
۴۹۹.....	۱. زیست نامه.....
۴۹۹.....	۱-۱. زندگی و شرح حال.....
۵۰۱.....	۱-۲. استادان.....
۵۰۲.....	۱-۳. شاگردان.....
۵۰۲.....	۱-۴. آثار.....
۵۰۳.....	تنکابنی و حکمت متعالیه ملاصدرا.....
۵۰۵.....	۲. اندیشه نامه.....
۵۰۵.....	۲-۱. هستی شناسی.....
۵۰۵.....	الف) اصالت وجود و ماهیت.....
۵۰۶.....	ب) وحدت وجود.....
۵۰۸.....	پ) عوالم سه گانه از نظر حکیم تنکابنی.....
۵۰۸.....	ت) حدوث عالم.....
۵۱۰.....	۲-۲. خدا شناسی.....
۵۱۰.....	الف) برهان صدیقین - برهان لیم و ان.....
۵۱۱.....	ب) حیات واجب الوجود.....
۵۱۲.....	۲-۳. معاد شناسی - جهان شناسی.....
۵۱۳.....	متن رساله «شرح ابیاتی از ناصر خسرو».....
۵۱۴.....	تفسیر تنکابنی:.....
۵۱۶.....	حکیم شهید تنکابنی در یک نگاه.....
۵۱۷.....	گفتار هفتم: علی نقی بن احمد بهبهانی (متوفای پس از ۱۱۰۸ق).....
۵۱۷.....	۱. زیست نامه.....
۵۱۷.....	۱-۱. زندگی و شرح حال.....
۵۱۷.....	۱-۲. استادان.....
۵۱۸.....	۱-۳. آثار.....

۵۱۸	۲. اندیشه‌نامه
۵۱۸	۲-۱. هستی‌شناسی
۵۱۸	الف) کیفیت صدور معلول از علت
۵۱۹	ب) وجود و ماهیت
۵۲۰	پ) حرکت جوهری
۵۲۰	۲-۲. نفس‌شناسی
۵۲۰	الف) تعریف نفس
۵۲۱	ب) نحوه تعلق نفس به بدن
۵۲۲	پ) تقدم نفس بر بدن
۵۲۲	ت) ادراک نفس
۵۲۲	برخی وصایای حکیم علی‌نقی برای جویندگان حکمت و فلسفه
۵۲۳	حکیم علی‌نقی در یک نگاه
۵۲۵	گفتار هشتم: ملا اسماعیل خاتون‌آبادی (مدرس) (۱۰۳۱-۱۱۱۶ق)
۵۲۵	۱. زیست‌نامه
۵۲۵	۱-۱. زندگی و شرح حال
۵۲۶	۱-۲. استادان
۵۲۶	۱-۳. شاگردان
۵۲۷	۱-۴. آثار
۵۲۸	۲. اندیشه‌نامه
۵۲۹	۲-۱. هستی‌شناسی
۵۲۹	الف) وجود و ماهیت
۵۳۰	ب) نسبت خارج با وجود
۵۳۰	پ) اشتراک لفظی
۵۳۱	ت) علیت و لوازم آن
۵۳۲	ث) حرکت
۵۳۲	تخلف‌ناپذیری امر بالذات
۵۳۴	۲-۲. معرفت‌شناسی

- ۵۳۴..... الف) وجود ذهنی
- ۵۳۵..... ب) ادراک
- ۵۳۶..... ۲-۳. خاتون آبادی و برخی نقدهای او بر صدرالمتألهین
- ۵۳۶..... الف) جسم نوری
- ۵۳۷..... ب) نقد حرکت جوهری
- ۵۳۸..... پ) ربط حادث به قدیم
- ۵۴۰..... ث) تسبیح موجودات
- ۵۴۲..... ۲-۴. خداشناسی
- ۵۴۲..... الف) اثبات وجود خدا
- ۵۴۲..... ب) کیفیت خداوند
- ۵۴۴..... پ) علم حق
- ۵۴۵..... ت) چگونگی اثبات صفت علم برای واجب تعالی
- ۵۴۶..... ۲-۵. نسبت عقل و نقل
- ۵۴۷..... ۲-۶. سفارش خاتون آبادی
- ۵۴۸..... خاتون آبادی در یک نگاه
- ۵۴۹..... گفتار نهم: میرزا حسن لاهیجی (۱۱۲۱-۱۰۴۵ق)
- ۵۴۹..... ۱. زیست نامه
- ۵۴۹..... ۱-۱. زندگی و شرح حال
- ۵۴۹..... ۱-۲. استادان
- ۵۵۰..... ۱-۳. شاگردان
- ۵۵۰..... ۱-۴. آثار
- ۵۵۱..... ۲. اندیشه نامه
- ۵۵۲..... ۲-۱. هستی شناسی
- ۵۵۲..... الف) نسبت حکمت و دین از منظر میرزا حسن لاهیجی
- ۵۵۶..... ب) اصالت وجود
- ۵۵۷..... پ) حرکت جوهری
- ۵۵۸..... ت) علیت

۵۵۸.....	ث) ثبوت معدومات.....
۵۶۰.....	۲-۲. خداشناسی.....
۵۶۰.....	علم خدا.....
۵۶۱.....	۲-۳. جهان‌شناسی.....
۵۶۱.....	حدوث عالم.....
۵۶۳.....	۲-۴. نفس‌شناسی.....
۵۶۳.....	الف) تعریف نفس.....
۵۶۳.....	ب) انواع نفس.....
۵۶۵.....	پ) مغایرت نفس و بدن.....
۵۶۶.....	ت) بقای نفس.....
۵۶۶.....	میرزا حسن لاهیجی در یک نگاه.....

گفتار دهم: ملا محمد بن عبدالفتاح تنکابنی طبرسی معروف به سراب (۱۰۴۰-۱۱۲۴ق) ۵۶۹..

۵۶۹.....	۱. زیست‌نامه.....
۵۶۹.....	۱-۱. زندگی و شرح حال.....
۵۷۰.....	۱-۲. استادان.....
۵۷۰.....	۱-۳. شاگردان.....
۵۷۱.....	۱-۴. آثار.....
۵۷۲.....	۲. اندیشه‌نامه.....
۵۷۲.....	تنکابنی و حکمت معتدل.....
۵۷۴.....	۱-۲. هستی‌شناسی.....
۵۷۴.....	الف) اشتراک معنوی وجود.....
۵۷۴.....	ب) اوصاف واجب‌الوجود و مسئله اشتراک معنوی وجود.....
۵۷۶.....	۲-۲. معاد و فرجام‌شناسی.....
۵۷۶.....	معاد جسمانی.....
۵۷۷.....	حکیم تنکابنی در یک نگاه.....

گفتار یازدهم: آقا جمال خوانساری (متوفای ۱۱۲۵ق) ۵۷۹.....

۵۷۹.....	۱. زیست‌نامه.....
----------	-------------------

۵۷۹.....	۱-۱. زندگی و شرح حال.....
۵۸۰.....	۱-۲. استادان.....
۵۸۰.....	۱-۳. شاگردان.....
۵۸۱.....	۱-۴. آثار.....
۵۸۳.....	۲. اندیشه نامه.....
۵۸۳.....	۲-۱. هستی شناسی.....
۵۸۳.....	الف) نقد آقا جمال بر معاصران درباره اشتراک لفظی وجود.....
۵۸۴.....	ب) موضوع علم و نظر آقا جمال.....
۵۸۶.....	پ) اثبات زمان از طریق تحلیل قبلیت و بعدیت.....
۵۸۸.....	خدا شناسی.....
۵۸۸.....	الف) علم واجب از نظر آقا جمال.....
۵۸۹.....	ب) حدوث عالم.....
۵۸۹.....	پ) فرد منتشر.....
۵۹۳.....	ت) قاعده واحد.....
۵۹۳.....	آقا جمال در یک نگاه.....
۵۹۵.....	گفتار دوازدهم: ملا محمد صادق اردستانی (متوفای ۱۱۳۴ق).....
۵۹۵.....	۱. زیست نامه.....
۵۹۵.....	۱-۱. زندگی و شرح حال.....
۵۹۶.....	۱-۲. استادان.....
۵۹۶.....	۱-۳. شاگردان.....
۵۹۶.....	۱-۴. آثار.....
۵۹۷.....	۲. اندیشه نامه.....
۵۹۸.....	۲-۱. هستی شناسی.....
۵۹۸.....	الف) جعل.....
۵۹۹.....	ب) حرکت جوهری.....
۶۰۰.....	۲-۲. نفس شناسی.....
۶۰۰.....	الف) حدوث و قدم نفس.....

۶۰۱.....	ب) نقد نظریه ابن سینا و ملاصدرا درباره نفس
۶۰۳.....	پ) تجرد خیال
۶۰۳.....	ت) قوای حیوانی و نباتی و مسئله ابصار
۶۰۴.....	ملا محمد صادق اردستانی در یک نگاه

گفتار سیزدهم: ملاحمزه گیلانی (متوفای پس از ۱۱۳۴ق) ۶۰۷

۶۰۷.....	۱. زیست نامه
۶۰۷.....	۱-۱. زندگی و شرح حال
۶۰۷.....	۲-۱. استادان
۶۰۷.....	۳-۱. شاگردان
۶۰۸.....	۴-۱. آثار
۶۰۸.....	۲. اندیشه نامه
۶۰۹.....	۱-۲. هستی شناسی
۶۰۹.....	الف) تلازم هیولی و صورت
۶۱۰.....	ب) اثبات موجود مفارق و مجزّد از طریق ترکیب جسم از هیولی و صورت
۶۱۱.....	پ) اثبات موجود مفارق از طریق برهان طرف و وسط
۶۱۱.....	ت) اثبات وجود مجزّد از طریق حرکت
۶۱۲.....	ث) دلیل بر وجود مجزّد از طریق قوای نفس
۶۱۳.....	ج) اثبات مجزّد از طریق ادراک انسان
۶۱۳.....	ملاحمزه گیلانی در یک نگاه

گفتار چهاردهم: ملا نظرعلی زنگنه (قرن ۱۲ق) ۶۱۵

۶۱۵.....	۱. زیست نامه
۶۱۵.....	۱-۱. زندگی و شرح حال
۶۱۵.....	۱-۳. آثار
۶۱۷.....	۲. اندیشه نامه
۶۱۷.....	۱-۲. نفس شناسی
۶۱۷.....	الف) نفس و قوای آن
۶۱۸.....	ب) حدوث و قدم نفس

- ۲-۲. معاد و فرجام‌شناسی ۶۲۰
- معاد جسمانی ۶۲۰
- جواب تفصیلی ۶۲۳
- ملا نظرعلی زنگنه در یک نگاه ۶۲۵

گفتار پانزدهم: بهاء‌الدین محمد اصفهانی مشهور به فاضل هندی (۱۰۶۲-۱۱۳۵ق)..... ۶۲۷

۱. زیست‌نامه ۶۲۷
- ۱-۱. زندگی و شرح حال ۶۲۷
- ۱-۲. استادان ۶۲۸
- ۱-۳. شاگردان ۶۲۸
- ۱-۴. آثار ۶۲۸
۱. اندیشه‌نامه ۶۲۹
- فاضل هندی و حکمت متعالیه ۶۲۹
- ۱-۱. هستی‌شناسی ۶۳۰
- الف) وجود ۶۳۰
- ب) اعاده معدوم ۶۳۰
- ۲-۲. معرفت‌شناسی و منطق ۶۳۱
- الف) اقسام مفهوم و اقسام قضایا ۶۳۱
- حل مسئله دور در حد تام ۶۳۱
- ب) اطلاعات علم ۶۳۲
- ۳-۲. خداشناسی ۶۳۳
- الف) براهین اثبات وجود واجب ۶۳۳
- ب) استدلال بر توحید ۶۳۴
- ۴-۲. نفس‌شناسی ۶۳۵
- اثبات تجرد نفس انسان از طریق ادراک بسایط ۶۳۵
- فاضل هندی در یک نگاه ۶۳۵

گفتار شانزدهم: ملا محمد تقی الماسی (۱۰۸۹-۱۱۵۹ق) ۶۳۷

۱. زیست‌نامه ۶۳۷

۱-۱. زندگی و شرح حال.....	۶۳۷
۱-۲. استادان.....	۶۳۸
۱-۳. شاگردان.....	۶۳۸
۱-۴. آثار.....	۶۳۹
۲. اندیشه‌نامه.....	۶۳۹
الماسی آغازگر توجه جدی به حکمت متعالیه.....	۶۳۹
امام‌شناسی.....	۶۴۰
الف) ضرورت وجود و شناخت امام.....	۶۴۰
ب) مسئله لطف و وجود امام.....	۶۴۱
حکیم الماسی در یک نگاه.....	۶۴۲
 گفتار هفدهم: ملا عبدالرحیم دماوندی (متوفای حدود ۱۱۶۰ق)..... ۶۴۳	
۱. زیست‌نامه.....	۶۴۳
۱-۱. زندگی و شرح حال.....	۶۴۳
۱-۲. استادان.....	۶۴۴
۱-۳. شاگردان.....	۶۴۴
۱-۴. آثار.....	۶۴۴
۲. اندیشه‌ها.....	۶۴۵
دماوندی و فلسفه ملاصدرا.....	۶۴۵
۲-۱. هستی‌شناسی.....	۶۴۶
الف) موضوع فلسفه، عرفان و کلام.....	۶۴۶
ب) مراتب وجود و اشتراک لفظی و معنوی.....	۶۴۶
پ) حقیقت وجود.....	۶۴۸
ت) حقیقت وجودی قرآن.....	۶۴۹
عشق و انواع آن.....	۶۴۹
۲-۲. خداشناسی.....	۶۵۰
رؤیت حق تعالی.....	۶۵۰
۲-۳. نفس‌شناسی.....	۶۵۱

- الف) حدوث نفس..... ۶۵۱
- ب) انحای وجود نفس..... ۶۵۲
- متن کامل «رسالة التوحید ملاعبدالرحیم دماوندی»..... ۶۵۲
- حکیم دماوندی در یک نگاه..... ۶۵۸
- گفتار هیجدهم: محمدنعیم طالقانی (ملانعیما) (متوفای ۱۱۶۰ق)..... ۶۶۱**
۱. زیست نامه..... ۶۶۱
- ۱-۱. زندگی و شرح حال..... ۶۶۱
- ۱-۲. استادان..... ۶۶۳
- ۱-۳. شاگردان..... ۶۶۴
- ۱-۴. آثار..... ۶۶۴
۲. اندیشه نامه..... ۶۶۵
- ملانعیما و حکمت متعالیه..... ۶۶۵
- ۲-۱. هستی شناسی..... ۶۶۵
- الف) بداهت وجود..... ۶۶۵
- ب) چند نکته درباره اشتراک معنوی و لفظی وجود..... ۶۶۷
- پ) جعل و اصالت وجود..... ۶۷۰
- ت) قاعده الواحد و کیفیت صدور..... ۶۷۱
- ث) حدوث و قدم..... ۶۷۲
- ۲-۲. معرفت شناسی..... ۶۷۳
- عوارض تحلیلی و عوارض خارجی..... ۶۷۳
- ۲-۳. خدا شناسی..... ۶۷۴
- الف) تعارض عقل و نقل..... ۶۷۴
- ب) توحید الوهی و توحید وجودی..... ۶۷۵
- پ) صفات و ذات..... ۶۷۷
- ت) فرق صفت ذات و فعل..... ۶۷۸
- ۲-۴. نفس شناسی..... ۶۷۸
- الف) حقیقت نفس و اثبات آن..... ۶۷۸

۶۷۹	ب) وجود نفس قبل از بدن.....
۶۸۰	۲-۵. معادشناسی.....
۶۸۰	معاد جسمانی.....
۶۸۰	ملانعیما در یک نگاه.....

گفتار نوزدهم: ملا اسماعیل خواجهویی (متوفای ۱۱۷۳ق)..... ۶۸۳

۶۸۳	۱. زیست نامه.....
۶۸۳	۱-۱. زندگی و شرح حال.....
۶۸۵	۱-۲. استادان.....
۶۸۵	۱-۳. شاگردان.....
۶۸۷	۱-۴. آثار.....
۶۸۸	۲. اندیشه نامه.....
۶۸۸	ملا اسماعیل و حکما.....
۶۸۸	۱. هستی شناسی.....
۶۸۸	الف) وحدت و کثرت وجود.....
۶۸۹	ب) دلیل صوفیه.....
۶۹۰	ج) زمان موهوم - سنخیت میان منتزع و منتزع منه.....
۶۹۱	انتزاع حرکت قطعی از حرکت تواسطی.....
۶۹۳	نفس شناسی.....
۶۹۳	الف) بقای نفس.....
۶۹۴	ب) تجرد نفس.....
۶۹۵	ملا اسماعیل بن محمد حسین خواجهویی در یک نگاه.....

گفتار بیستم: حزین لاهیجی (وفات ۱۱۸۱ق)..... ۶۹۷

۶۹۷	۱. زیست نامه.....
۶۹۷	۱-۱. زندگی و شرح حال.....
۶۹۸	۱-۲. استادان.....
۶۹۹	۱-۳. شاگردان.....
۷۰۰	۱-۴. آثار.....

۲. اندیشه‌نامه ۷۰۱
- ۲-۱. هستی‌شناسی ۷۰۱
- الف) اقسام شش‌گانه جوهر ۷۰۱
- ب) قاعده الواحد ۷۰۱
- پ) تفسیر فلسفی و عرفانی آیه نور ۷۰۲
- ۲-۲. انسان‌شناسی ۷۰۳
- الف) خواص جوهر انسان ۷۰۳
- ب) انسان و مسئله سلوک ۷۰۴
- پ) سلوک راه باطن ۷۰۵
- ۳-۲. نفس‌شناسی ۷۰۶
- الف) تجرد نفس ۷۰۶
- ب) رابطه نفس و بدن ۷۰۷
- پ) تجرد نفوس حیوانی و نباتی ۷۰۸
- نسبت فلسفه و دین ۷۰۸
- استماع صوت حسن ۷۰۹
- حکیم حزین لاهیجی در یک نگاه ۷۰۹
- گفتار بیست و یکم: آقا محمد بیدآبادی (متوفای ۱۱۹۷ق) ۷۱۱**
۱. زیست‌نامه ۷۱۱
- ۱-۱. زندگی و شرح حال ۷۱۱
- ۱-۲. استادان ۷۱۲
- ۱-۳. شاگردان ۷۱۴
- ۱-۴. آثار ۷۱۶
۲. اندیشه‌نامه ۷۱۷
- تمهید ۷۱۷
- مقام فلسفی ۷۱۷
- ۲-۱. هستی‌شناسی ۷۱۸
- ۲-۲. بنیان سلوک عرفانی از منظر بیدآبادی ۷۱۸

۷۲۰	۲-۳. نفس شناسی.....
۷۲۰	الف) تعریف نفس.....
۷۲۲	ب) مجرد نفس.....
۷۲۳	پ) نفس نباتی.....
۷۲۴	۲-۴. معادشناسی.....
۷۲۴	الف) مسئله سعادت و خلود.....
۷۲۵	ب) سیر و سلوک.....
۷۲۶	آقامحمد بیدآبادی در یک نگاه.....
۷۲۹	گفتار بیست و دوم: ملامهدی نراقی (۱۱۲۸-۱۲۰۹ق).....
۷۲۹	۱. زیست نامه.....
۷۲۹	۱-۱. زندگی و شرح حال.....
۷۳۰	۱-۲. استادان.....
۷۳۰	۱-۳. شاگردان.....
۷۳۱	۱-۴. آثار.....
۷۳۱	۲. اندیشه نامه.....
۷۳۱	ملامهدی و حکمت متعالیه.....
۷۳۲	۲-۱. هستی شناسی.....
۷۳۲	الف) حکمت افضل علوم.....
۷۳۳	ب) منطق از علوم نظری است یا عملی.....
۷۳۳	پ) اصالت وجود.....
۷۳۴	ت) ادله اصالت وجود.....
۷۳۷	ث) ملاک نیازمندی اشیا به علت.....
۷۳۷	ج) مسئله جعل.....
۷۳۷	۲-۲. خداشناسی.....
۷۳۷	براهین اثبات وجود واجب الوجود.....
۷۴۰	۲-۳. نفس شناسی.....
۷۴۰	الف) تعریف نفس.....

- ۷۴۱..... (ب) تجرد نفس
- ۷۴۲..... ملامهدی نراقی در یک نگاه
- ۷۴۳..... گفتار بیست و سوم: ملا نظرعلی گیلانی (متوفای بین ۱۲۰۷-۱۲۱۷ق)
- ۷۴۳..... ۱. زیست نامه
- ۷۴۳..... ۱-۱. زندگی و شرح حال
- ۷۴۳..... ۱-۲. استادان
- ۷۴۴..... ۱-۳. شاگردان
- ۷۴۴..... ۱-۴. آثار
- ۷۴۵..... ۲. اندیشه نامه
- ۷۴۵..... ۲.۱. هستی شناسی
- ۷۴۵..... الف) تقسیم موجود
- ۷۴۶..... (ب) عقل صادر نخستین
- ۷۴۷..... (پ) اصالت وجود یا ماهیت
- ۷۴۸..... (ت) نقد بر ملاصدرا
- ۷۴۹..... ۲-۲. وجود ذهنی
- ۷۴۹..... (ث) نقد نظریه شیخ اشراق در مسئله اعتباری بودن وجود
- ۷۵۱..... (ج) قاعده الواحد
- ۷۵۱..... (چ) عقل، نفس و جسم
- ۷۵۲..... ۲-۳. تجرد نفس
- ۷۵۲..... (د) تحقیق درباره مثل افلاطونی
- ۷۵۶..... ۲-۴. معرفت شناسی
- ۷۵۶..... ادله اثبات وجود ذهنی
- ۷۵۶..... ۲-۵. خدا شناسی
- ۷۵۶..... نقد ملا نظرعلی بر ملاصدرا در علم اجمالی واجب تعالی
- ۷۵۷..... نقد سخنان ملاصدرا
- ۷۵۸..... نقد بر شیخ بهایی و آقا جمال در مسئله علم واجب تعالی
- ۷۵۹..... ملا نظرعلی گیلانی در یک نگاه

گفتار بیست و چهارم: ملامصطفی قمشه‌ای معروف به مصطفی العلما (متوفای ۱۲۱۵ق) ۷۶۱

۱. زیست‌نامه..... ۷۶۱
- ۱-۱. زندگی و شرح حال..... ۷۶۱
- ۱-۲. استادان..... ۷۶۲
- ۱-۳. شاگردان..... ۷۶۲
- ۱-۴. آثار..... ۷۶۲
- مصطفی العلما در یک نگاه..... ۷۶۳

گفتار بیست و پنجم: ملا محراب گیلانی (متوفای ۱۲۱۷ق) ۷۶۵

۱. زیست‌نامه..... ۷۶۵
- ۱-۱. زندگی و شرح حال..... ۷۶۵
- ۱-۲. استادان..... ۷۶۶
- ۱-۳. شاگردان..... ۷۶۶
- ۱-۴. آثار..... ۷۶۷
- ملا محراب در یک نگاه..... ۷۶۸

گفتار بیست و ششم: ملا محمد اسماعیل بن سمیع اصفهانی معروف به واحد العین (متوفای ۱۲۴۲ق) ۷۶۹

۱. زیست‌نامه..... ۷۶۹
- ۱-۱. زندگی و شرح حال..... ۷۶۹
- ۱-۲. استادان..... ۷۷۰
- ۱-۳. شاگردان..... ۷۷۰
- ۱-۴. آثار..... ۷۷۱
۲. اندیشه‌نامه..... ۷۷۲
- ۲-۱. تعریف امور عامه..... ۷۷۲
- ۲-۲. تجرد نفس نباتی..... ۷۷۲
- ۲-۳. نفس و افعال نباتی..... ۷۷۳
- ۲-۴. علم به حقیقت وجود..... ۷۷۴

- ۷۷۴ ۲-۵. حقیقت وجود و مفهوم وجود.
- ۷۷۵ ۲-۶. اصالت وجود.
- ۷۷۷ ۲-۷. تشکیک وجود.
- ۷۷۸ ۲-۸. نقد اصالت ماهیت.
- ۷۷۸ ۲-۹. وجود رابط و رابطی.
- ۷۷۹ ۲-۱۰. احکام علت و معلول.
- ۷۷۹ ۲-۱۱. سنخیت بین علت و معلول.
- ۷۸۰ ۲-۱۲. وجود قابل تعریف نیست.
- ۷۸۰ ملا اسماعیل بن سمیع خواجویی در یک نگاه.

گفتار بیست و هفتم: احمد بن محمد حسینی اردکانی (۱۱۷۵- متوفای بعد از ۱۲۴۳ق). ۷۸۳..

- ۷۸۳ ۱. زیست نامه.
- ۷۸۳ ۱-۱. زندگی و شرح حال.
- ۷۸۴ ۱-۲. استادان.
- ۷۸۵ ۱-۳. آثار.
- ۷۸۶ ۲. اندیشه نامه.
- ۷۸۷ حکیم اردکانی در یک نگاه.

گفتار بیست و هشتم: ملا علی نوری (متوفای ۱۲۴۶ق). ۷۸۹..

- ۷۸۹ ۱. زیست نامه.
- ۷۸۹ ۱-۱. زندگی و شرح حال.
- ۷۹۰ ۱-۲. استادان.
- ۷۹۱ ۳-۲. شاگردان.
- ۷۹۲ ۱-۴. آثار.
- ۷۹۳ ۲. اندیشه نامه.
- ۷۹۳ تأثیر ملا علی نوری در حکمت و فلسفه ایران.
- ۷۹۵ ۲-۱. هستی شناسی.
- ۷۹۵ الف) اصالت وجود.
- ۷۹۶ ب) قاعده بسیط الحقیقه.

فهرست مطالب ۳۹

۷۹۶	پ) احاطه قیومی وجود بسیط بر وجود مقید و محدود.....
۷۹۶	وجود جن و شیاطین.....
۷۹۷	ث) رابطه علت و معلول.....
۷۹۸	۲-۲. معرفت شناسی.....
۷۹۸	قضایای بتیه و غیربتیه.....
۸۰۰	ملاعلی نوری در یک نگاه.....

فهرست منابع ۸۰۱.....

۸۰۱	الف) نسخ خطی.....
۸۰۵	ب. نسخ سنگی.....
۸۰۶	ج) نسخ چاپی.....

نمایه ۸۱۵.....

پیشگفتار

حقیقت فلسفه پرسش از وجود و بحث درباره هستی است. بر این پایه تاریخ فلسفه تاریخ تطورات وجود و عوارض آن است نه صرفاً نقل اقوال گذشتگان؛ به بیان دیگر تاریخ فلسفه تحلیل و بررسی تفکر عقلی متفکرانی است که در مواجهه با «وجود» قرار گرفته و از وجود سخن گفته یا درباره آن اندیشیده‌اند. هر گاه و در هر برهه از زندگی بشر پرسش از وجود مطرح شده است، شاهد تأسیس مکتب یا دست کم نحله و جریان فلسفی بوده‌ایم. دشواری تأسیس مکتب فلسفی به دلیل دشواری پرسش و نحوه مواجهه با وجود است. فیلسوف مکتب‌ساز درباره وجود طوری خاص و متفاوت با دیگران می‌اندیشد و پرسش او از وجود به شکل‌گیری تفکر یا مکتب خاصی می‌انجامد. فلسفه یونان باستان، فلسفه قرون وسطی، فلسفه جدید و معاصر، فلسفه مسیحی، فلسفه یهودی، فلسفه اسلامی، فلسفه اگزیستانسیالیسم، فلسفه مشاء، فلسفه اشراق، حکمت متعالیه و ... هر کدام تفسیر خاص و مواجهه متفاوت با وجودند.

حکمت متعالیه گونه‌ای ویژه از مواجهه با وجود است که نتیجه تأملات فیلسوف برجسته و بی‌بدیل و صاحب ابتکار، صدرالمتهلین شیرازی است. او در تأملات خود درباره وجود به تحلیل و تطوّر هستی از میراث ایران باستان تا یونان باستان و ارسطو و نوافلاطونیان و میراث حکمت و کلام اسلامی و حقایق نورانی کتاب و سنت و آموزه‌های عرفانی پرداخت و توانست با تأسیس اصول و مبانی ابتکاری، طرحی نو در انداخته، پاسخ پرسش از وجود را با طوری و رای طور دیگران بیان کند؛ از این رو حکمت متعالیه او مکتبی برتر از حکمت مشاء و حکمت اشراق و البته برخوردار از مزیت‌های آنهاست. حکمت متعالیه ملاصدرا درواقع هم پرسش از وجود است و هم پاسخ جدید به پرسش از وجود. بسیاری از نحله‌ها و مدعیان فلسفه، چه در میان دانشمندان اسلامی مانند تفکیکیان و چه در میان اندیشمندان غربی مانند متفکران فلسفه‌های تحلیل زبان و پوزیتیویست‌ها و دیگران در وادی پرسش و اندیشه درباره حقیقت وجود نیستند و عجیب است که بسیاری از آنان از همه چیز سخن گفته‌اند جز از وجود! از این رو هایدگر چه خوب گفته است که تاریخ فلسفه غرب تاریخ غفلت از وجود است.

بسیاری از نظام‌های فکری که پس از حکمت متعالیه ملاصدرا داعیه مکتب فلسفی داشتند، درواقع مکتب فلسفی با اصول و مبانی خاص خود نبودند؛ بلکه جریان‌ها و رویکردهایی بودند که فاقد عناصر اساسی و اصول و مبانی لازم برای استحقاق اطلاق مکتب فلسفی بودند. این جریان‌ها پس از تبدیل شدن حکمت صدرایی به مکتب فلسفی غالب در حکمت اسلامی در متن حکمت متعالیه هضم و جذب شد یا کنار گذاشته شد. مسئله اصلی برای ملاصدرا توجه به وجود به شکلی متفاوت با ارسطو، ابن سینا، سهروردی، کانت، هگل و دیگران است. تحلیل و نوع مواجهه او با وجود به شکل‌گیری و استخوان‌بندی قویم و عمیق در فلسفه با نظم و نسق خاص انجامید که از آنها به اصول و مبانی حکمت متعالیه مانند اصالت وجود، تشکیک وجود، حرکت جوهری و غیره یاد می‌شود. این بنای قویم و استوار نوع نگرش و تفسیر از عالم و آدم را تغییر داد و به مثابه «ثَمَّ اُرْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ»^۱ نگاه دوباره و عمیق به مباحث هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی، فرجام‌شناسی و دیگر مباحث را به ارمغان آورد.

دورانی که در آن حکمت متعالیه شکل گرفت، به لحاظ تاریخ فلسفه بسیار مهم است؛ این دوران که دوره اقتدار حکومت صفوی در ایران است، فصل جدیدی در تاریخ حکمت و فلسفه و دیگر علوم به شمار می‌رود؛ تشکیل حکومت واحد و ازبین‌رفتن حکومت‌های ملوک‌الطوایفی و بازیافت هویت ملی و شکوه ایران در ایجاد فضای آرام و در عین حال فعال که لازمه پژوهش‌های علمی است، نقشی انکارناپذیر در ایجاد و توسعه فضای علمی و فلسفی داشت. بدون تردید این برهه از زمان دوران رونق حکمت و فلسفه، فقه، اصول، کلام، ادبیات و شعر و شاعری است. نوآوری‌ها و ابتکارات زیادی در حوزه‌های گوناگون علوم در این دوره دیده می‌شود و اصفهان به درستی از قوی‌ترین و فعال‌ترین مراکز علمی آن دوران به شمار می‌رود. متأسفانه هرچه از قدرت و شکوه ایران در این دوره کاسته شد، آثار شوم خود را در حوزه دانش و علم نشان داد؛ از این رو اواخر عصر صفوی تلخ‌ترین دوره برای دانشمندان و دانشوران بود. هرچه که کشور دچار بحران‌ها و سوء تدبیر برخی شاهان صفوی شد، تیرهای بلا و ناملازمات از هر سو به اردوگاه علم و دانش روانه گشت و خرمن تحقیقات علمی گرفتار شعله‌های آتش فتنه‌گران شد؛ بسیاری از دانشمندان اصفهان را ترک کرده و عده‌ای کشته شدند و عده اندکی که در اصفهان ماندند، با شرایطی دشوار روبه‌رو بودند که تحقیق علمی و رشد فکری و تربیت شاگردان را دچار مشکلات و پیچیدگی‌های زیادی می‌کرد. بدون تردید تحولات سیاسی و قوت و ضعف و امنیت توأم با اقتدار در فرایند تعلیم و تعلم بی‌تأثیر

نیستند و رشد علمی نیازمند شرایط و فضای مناسب علمی و جامعه با ثبات و مقتدر است. حکمایی همچون میرداماد، شیخ بهایی و میرفندرسکی در حوزه فعال و امن اصفهان تحصیل و تدریس کرده، شاگردان زیادی را پرورش دادند؛ شاگردانی که در قلمرو علم و دانش جریان ساز شدند و دیگر متفکران و آرا و انظار را تحت تأثیر قراردادند. بدون تعارف باید گفت هنوز عظمت و گستره مکتب حکمت متعالیه و زوایای پنهان آن و تحولی که در جهان علم ایجاد کرده است، به نحو شایسته و بایسته شناخته نشده است؛ زیرا به طور معمول در کتاب‌های تاریخ فلسفه کمتر به شخصیت‌ها و جریان‌های جزئی توجه می‌شود. در این اثر سعی شده است علاوه بر توجه به اندیشه‌های فلسفی شخصیت‌های معروف پس از ملاصدرا، تفکر حکمایی که تا کنون بی‌نام و نشان مانده‌اند، گزارش شود.

حکمت متعالیه به مثابه چشمه‌ای زلال از حوزه فکری و فلسفی تشیع تراوش کرد. هرچند در آغاز ظهور و بروز خود در دوره حیات ملاصدرا و کمی پس از آن کمتر شناخته شد، اما پس از آشنایی تدریجی متفکران و به دنبال آن چیره‌شدن بر جریان‌های رقیب، این مکتب به جریان غالب در فلسفه اسلامی و قوی‌ترین جریان و مکتب فلسفی تبدیل شد.

حکمت متعالیه صدرالمتألهین شیرازی از آغاز با موافقان و مخالفانی روبه‌رو شد. جریان رقیب آن نوعاً طرفدار اصالت ماهیت و منتقد ملاصدرا بودند که سردمدار این جریان پس از ملاصدرا ملارجبعلی تبریزی و شاگردان او بودند. برخی از انتقادهای او و پیروانش تنها به بخش‌هایی از حکمت صدرایی متوجه شد و برخی همه اصول و مبانی آن را نشانه رفت. در مجموع می‌توان گفت جریان فکری - فلسفی ملارجبعلی و پیروان او در بسیاری موارد در تقابل با آموزه‌های حکمت متعالیه قرار دارد، ولی نه به آن صورت که بتوان آن را مانند تقابل حکمت مشاء با حکمت متعالیه دانست؛ بلکه جریان فکری ملارجبعلی تلفیقی از آموزه‌های مشاء متقدم و رویکردهای روایی و تا حدودی نگاه اخباری‌گری به مباحث عقلی است. سیر و حرکت این جریان دقیقاً عکس سیر حکمت متعالیه ملاصدراست؛ به این معنا که اندیشه ملاصدرا در دوره خود او کمتر شناخته شد، بلکه هرچه از زمان او به دوره‌های بعدی سیر می‌کنیم، به قوت و گسترش آن افزوده می‌شود؛ به گونه‌ای که حکمت متعالیه حداقل در سیصد سال اخیر به قوی‌ترین و پویاترین و پرطرفدارترین مکتب فکری - فلسفی تبدیل شده است؛ اما جریان فکری ملارجبعلی تبریزی و پیروان او گرچه در دوره حیات وی طرفدارانی داشت، اما با گذشت زمان، اقبال به آن کم شده و روزبه‌روز به ضعف گراییده است؛ به طوری که اندیشه ملارجبعلی پس از شاگردان بلاواسطه او هرگز جریان ساز نشد.

مهم‌ترین عناصر فکری ملارجبعلی تبریزی و شاگردان او را مخالفت با اصول فلسفه ملاصدرا مانند اصالت وجود، تشکیک وجود، وجود ذهنی، حرکت جوهری، جسمانیة الحدوث بودن نفس و... تشکیل می‌دهد. از ویژگی‌های عمده این جریان فکری توجه به «الهیات سلبی» یا «تنزیهی» است. علاوه بر این، توجه یک‌سویه به متون دینی باعث شد برخی مباحث عقلی که صبغه دینی نیز داشتند، تفسیرهای متفاوت به خود گیرند. مسئله اوصاف واجب تعالی از این دست است؛ گویا در اندیشه‌های تبریزی و شاگردان او نوعی بازگشت به قول معتزله در بحث اوصاف واجب تعالی وجود دارد؛ به نحوی که برخی از این متفکران به صراحت به انکار اوصاف واجب پرداخته، به شکل‌گیری الهیات سلبی در حوزه تفکر شیعی اقدام کردند.

تفکر حکمت متعالیه در بسیاری موارد در تقابل با اندیشه ملارجبعلی تبریزی و شاگردان اوست و این تقابل در متن حکمت شیعی پدید آمد؛ آن هم با دو گرایش متفاوت که ناشی از اختلاف در اصول و مبانی به‌ویژه اصالت وجود یا اصالت ماهیت است. همچنان‌که خواهیم دید، این تقابل در همه شاگردان تبریزی دیده نمی‌شود - البته وفاداری به تمام اندیشه‌های ملاصدرا نیز در همه شاگردان بلافصل او دیده نمی‌شود - و برخی از شاگردان تبریزی در عین وفاداری به استاد خود با پاره‌ای از اندیشه‌ها و آرای او موافق نبوده، پیرو ملاصدرا هستند. با صرف نظر از جزئیات تقابل جریان فکری تبریزی و حکمت صدرایی این تقابل نشان‌دهنده رشد و بالندگی جریان تفکر و تعقل در حوزه تفکر فلسفی شیعه است.

کتاب حاضر یک دوره تاریخ فلسفه اسلامی پس از ملاصدرا تا ملاعلی نوری را گزارش می‌کند و ساختار فصول و گفتارهای آن بر اساس تاریخ ارتحال حکما تنظیم شده است. مقصود اصلی آن معرفی متفکران و حکمایی است که در دوره حیات ملاصدرا و پس از مرگ او تا دوره اشتیاق حکمت متعالیه قرار دارند. به باور نگارنده بررسی آرا و انظار حکمای اسلامی از زمان وفات ملاصدرا تا دوره ملاعلی نوری کاری ضروری و لازم است. متفکران و حکمای اسلامی این دوران باید به جامعه علمی معرفی و نسل حاضر و نسل‌های آینده با میراث ارزشمند گذشتگان آشنا شوند. آشنایی با اندیشمندان و حکمای متقدم مانند کندی، فارابی، ابن‌سینا، بهمنیار، سهروردی، خواجه نصیر طوسی و میرداماد در مقایسه با حکمای دوره ملاصدرا و پس از او بیشتر بوده و در این باره کمابیش آثاری نوشته شده است. با نگاه کوتاه به کتاب‌های تاریخ فلسفه به آسانی می‌توان دریافت که حجم عمده معرفی متفکران در این آثار به حکمای پیش از ملاصدرا محدود شده است؛ از این رو این اثر در صدد معرفی متفکران و حکمایی است که

کمتر شناخته شده یا دست کم شأن حکمی و فلسفی آنان کمتر مورد توجه قرار گرفته است؛ به همین دلیل در این اثر سعی شده است ضمن گزارش زندگی هر کدام از حکما، افکار و اندیشه‌های آنان و در نتیجه نقاط اوج و حضيض تفکر عقلی و در یک کلام تطوّر اندیشه عقلی در دوره ملاصدرا و پس از آن تا شکل‌گیری حوزه فلسفی تهران در دوره قاجار معرفی و تضارب آرا و مکاتب فکری و فلسفی و مخالفان و منتقدان حکمت متعالیه بیان شود.

متأسفانه این باور در اثر تبلیغ مغرب‌زمینیان در برخی ایجاد شده است که با مرگ ابن‌رشد تفکر فلسفی در میان مسلمانان پایان یافت. اگر این سخن تا حدودی در حوزه تفکر اهل سنت پذیرفتنی باشد، در حوزه تفکر فلسفی شیعه درست نیست. این اثر تلاش دارد با معرفی حکمایی که پس از ملاصدرا فلسفه‌ورزی کرده‌اند، بطلان این ادعا را نشان دهد. همین مسئله ضرورت پرداختن به تاریخ فلسفه اسلامی پس از ملاصدرا را دوچندان کرده است؛ زیرا درک صحیح تفکر فلسفی نیازمند توجه به سیر اندیشه‌هاست تا عناصر دخیل در شکل‌گیری تفکر هر متفکر در بستر و شرایط اجتماعی و فردی و تاریخی او روشن شود؛ البته این سخن الزاماً به معنای نسبیت تفکر و تاریخ‌مند بودن و تابعیت اندیشه فلسفی با شرایط و اوضاع تاریخی و اجتماعی و مانند آن نیست؛ زیرا تفکر عقلی همواره از عناصر ثابت برخوردار است و متفکر در هر شرایط تاریخی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و حتی دینی بدون غلبه آن شرایط بر او می‌تواند درباره هستی تفکر نماید؛ اما جای انکار نیست که زندگی و احوالات هر حکیم در رمزگشایی از تأملات عقلی او بی‌تأثیر نیست. بنابراین و همچنان که هگل گفته است، تاریخ فلسفه پرداختن به گذشته نیست، بلکه «آگاهی تطوریافته»^۱ و مطالعه فلسفه است.^۲ اگر امروز بخواهیم فلسفه داشته باشیم، باید به تفکر پیشینیان بپردازیم تا با درکی درست در پذیرش یا ارتقا یا نقد اندیشه‌های آنان گام برداریم؛ زیرا اندیشه فلسفی تفکری خلق‌الساعه نیست و تأملات فلسفی هرگز ناگهانی و یک‌شبه پیدا نمی‌شوند؛ بلکه سلسله و حلقه‌های به هم پیوسته و متصل‌اند که باید همه آن سلسله‌ها و حلقه‌ها به خوبی درک، فهم و تحلیل شده و سهم هر متفکر در شکل‌گیری تأملات فلسفی روشن شود.

بخشی از میراث ارزشمند فلسفه اسلامی پس از وفات ملاصدرا توسط متفکران اسلامی شکل گرفته است. باید دید حکمت اسلامی در این زمان و پس از آن از چه جایگاهی برخوردار بود و جریان

1. Hegel; Lectures on the history of philosophy; p.37.

2. Ibid, p.30.

فلسفه اسلامی به کدام سمت و سوی حرکت می‌کرد؛ منتقدان حکمت متعالیه چه کسانی‌اند و آیا نوآوری در اندیشه‌های منتقدان دیده می‌شود یا نه و...؛ از این رو پس از معرفی هر حکیم به گزارش مهم‌ترین آرای او می‌پردازیم. سعی کرده‌ایم در این گزارش و تحلیل کمتر به نقد و قضاوت پرداخته شود، زیرا فهم تفکر فلسفی مقدم بر نقد آن است؛ بنابراین غالباً و به سان روشی که در کتاب‌های تاریخ فلسفه مرسوم است، به عرضه افکار و آرای حکما خواهیم پرداخت.

نگارنده چندین سال است برای این کار وقت صرف کرده و همواره در پی کتاب‌ها و نسخه‌ها و تراث فلسفی حکمای دوره ملاصدرا و پس از او بوده است. برخی از این آثار هنوز به صورت نسخ خطی است که دسترسی به آنها با دشواری زیادی همراه است؛ اما تا جایی که وقت و امکانات اجازه می‌داد، به معرفی این حکما اقدام شده است. بدیهی است اگر امکانات دسترسی به نسخ خطی در کشورمان تسهیل گردد، معرفی میراث غنی گذشتگان به نسل جدید نیز آسان خواهد شد.

انتشار پنج رساله

در این اثر ضمن گزارش آثار هر حکیم، متن کامل برخی رساله‌ها که به صورت نسخه خطی بودند، به دلیل اهمیت آنها و در عین حال حجم اندکشان آورده شده است. امید است مورد استفاده محققان قرار گیرد:

۱. رساله «اثبات الواجب» ملامرادخان تفرشی؛
۲. رساله «فی ان الممكن الموجود لابد له من مؤثر موجود و انه ما لم یجب لم یوجد» آقا حسین خوانساری؛
۳. «رسالة فی التشکیک» ملارفعی؛
۴. رساله «شرح ابیاتی از ناصر خسرو» حکیم شهید شیخ حسین تنکابنی؛
۵. «رسالة التوحید» حکیم عبدالرحیم دماوندی.

برخی خصوصیات حکما و حکمت در دوره صفوی

از آنجا که اغلب حکمایی که در این اثر بررسی شده‌اند، به دوره صفوی تعلّق دارند، لازم است به برخی خصوصیات و ویژگی‌های حکما و حکمت در این دوره اشاره شود:

۱. جامعیت علمی: حکمای این دوره علاوه بر حکمت و کلام، در علوم دیگر مانند فقه، حدیث، رجال، درایه، ریاضیات، نجوم و طب نیز مهارت داشتند. همچنان که خواهیم دید، این

متفکران در اغلب رشته‌های علمی صاحب اثر و نظرند و شاگردان زیادی را در رشته‌های گوناگون پرورش داده، به اصطلاح «جامع معقول و منقول» بودند.

۲. توجه به سازگاری عقل و نقل: اغلب حکمای این دوره تلاش فراوانی در مسئله مطابقت و سازگاری عقل با نقل از خود نشان داده‌اند. به عقیده عده قابل توجهی از حکمای این دوره بین فلسفه و دین و عقل و نقل تنافی وجود ندارد؛ از این رو در این دوره فقهای بزرگی وجود دارند که حکیم‌اند و حکمای نام‌آوری وجود دارند که فقیه‌اند و هر دو رشته را تحصیل و تدریس کرده و در هر دو رشته صاحب اثر و نظرند. گرچه می‌توان رگه‌هایی از اخباری‌گری و مخالفت با حکمت و فلسفه را در میان برخی از متفکران یافت، ولی روح حاکم و جریان غالب در حوزه فکری و فلسفی این دوره به‌ویژه آنچه در اصفهان می‌گذشت، «عقل‌گرایی معتدل» است. این تفکر می‌کوشد از عقل‌گرایی افراطی که به دنبال نفی و طرد آموزه‌های دینی در معرفت است، دوری کند؛ از سوی دیگر از نقل‌گرایی افراطی می‌گریزد که هیچ‌گونه تعقل و استنباط عقلی و فلسفی را در حوزه‌های گوناگون معرفت برنمی‌تابد. حکیم و فقیه بزرگ فیض کاشانی می‌گوید:

لامنافاة بین ما ادرکنه عقول العقلاء، ذوو المجاهدات و الخلوات، أولو التهیؤ
لواردات ما یأتیهم فی قلوبهم عند صفائها من العالم العلوی و بین ما اعطته الشرائع
و النبوات و نطقت به السنة الأنبیاء و الرسل - صلوات الله علیهم - من اصول
المعارف^۱

حکیم علیقلی‌خان نیز بر مطابقت و موافقت معارف فلسفی با آموزه‌های دینی پافشاری می‌کند. به عقیده او هرگز بین حکمت و دین تنافی و تضاد وجود ندارد، بلکه فلسفه و دین دو موهبتی الهی‌اند که خداوند آنها را به هر کسی اعطا نمی‌کند. او می‌گوید چگونه می‌توان گفت میان این دو موهبت تباین و تنافی وجود دارد، در حالی که خداوند حکمت را به داعیان و پیامبران داده و مردم از آنها آموخته‌اند.^۲ حکیم بهایی لاهیجی نیز بر تطابق عقل و شرع تأکید کرده و می‌گوید: «ان الشرائع لاتقول ما یخالف صریح العقل: شرایع چیزی را که مخالف صریح عقل باشد، نمی‌گویند».^۳ حکمای دیگر مانند ملانعیم‌طالقانی، ملا اسماعیل خاتون‌آبادی و دیگران نیز به سازگاری عقل و نقل و دین تأکید کرده‌اند.

۱. فیض کاشانی؛ اصول المعارف؛ ص ۴.

۲. علیقلی بن قرچغای‌خان؛ احیای حکمت؛ ج ۱، ص ۱۱۸.

۳. همان، ص ۳۷۱.

۳. استنباط و استخراج مسائل فلسفی از متون دینی: گرچه پیش از این دوره نیز عده‌ای از حکما به تفکر و تأمل عقلی در آیات و روایات دست می‌زدند، این مسئله در دوره پس از مرگ ملاصدرا به شکل گسترده رخ داد و به یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های این دوره تبدیل شد. شروح گوناگونی که بر متون دینی مانند اصول کافی و ادعیه و همچنین تفسیر قرآن دیده می‌شود، بیشتر از دوره‌های پیش بوده و نشان از رویکرد عقلی و فلسفی به مباحث دینی است.
۴. حجم عظیم نوشته‌ها: حجم نوشته‌ها در این دوره نسبت به دوره‌های پیش از آن زیاد است. کمتر متفکری را در این دوره می‌توان یافت که کتاب، حاشیه، تعلیقه، رساله کوچک و ... در موضوعات گوناگون نداشته باشد. متأسفانه بخشی از این آثار و تراث علمی از میان رفته و بخشی به صورت نسخه‌های خطی باقی مانده و هنوز به چاپ نرسیده‌اند.
۵. توجه و اهتمام به ادبیات فارسی: از این دوره به بعد آثار بسیاری در موضوعات مختلف از جمله فلسفه به زبان فارسی نوشته می‌شود. نویسندگان این آثار، خود ادیب و متخصص در زبان و ادبیات عرب بودند که آثارشان شاهد این مدعاست؛ در عین حال به زبان فارسی نیز اهتمام داشتند و این اهتمام نشانه ارج نهادن به فرهنگ، تمدن و ادبیات سرزمینی نیز هست و هرگز نشانه ناتوانی تألیف آثار به عربی نبوده است. متأسفانه میرزا عبدالله افندی در شرح حال امیر قوام‌الدین رازی تهرانی صاحب رساله عین الحکمة می‌گوید: او عین الحکمة را به فارسی نوشت، زیرا قادر به تألیف کتاب به زبان عربی نبود.^۱ او همین نسبت را به استاد امیرقوام یعنی ملارجبعلی تبریزی نیز داده و معتقد است ملارجبعلی قدرت تحریر عبارات به عربی را نداشت، به این جهت بعضی از شاگردان او عبارات و مطالب او را تحریر می‌کردند.^۲ اما آثار این متفکران نشان‌دهنده آگاهی و آشنایی آنان به ادبیات عربی است. این پنداره که تألیف کتاب به زبان فارسی نشانه کم‌سوادی یا کم‌اطلاعی از ادبیات عربی است، جای تأسف دارد.
۶. اغلب حکمای این دوره حاشیه‌نگار و تعلیقه‌نویس‌اند و بیشترین حواشی و تعلیقات مربوط به آثار ابن سینا به‌ویژه الهیات شفا و اشارات است. فضای غالب و حاکم بر این دوره یعنی قرن یازدهم و حتی پس از آن فضای مشائی و ابن‌سینایی است و حواشی و تعلیقات ناظر بر شرح و تبیین و توضیح آرای حکمای اسلامی و مشائی است و حواشی انتقادی کمتر دیده می‌شود. اغلب حکما به‌ویژه حکمایی که در زمان حیات ملاصدرا و چند دهه پس از رحلت

۱. میرزا عبدالله افندی؛ ریاض العلماء؛ ج ۲، ص ۲۸۵.

۲. همان، ص ۲۸۳.

ملاصدرا زندگی می‌کردند، به حکمت متعالیه و اندیشه‌های ملاصدرا اعتنای چندانی نداشتند، لذا فلسفه ملاصدرا در متن قرار نداشت؛ کسانی هم که نیم‌نگاهی به ملاصدرا داشتند، از او به عنوان «بعض الافاضل» و «بعض المحققین» یاد می‌کردند. در این میان عده‌ای منتقد جدی ملاصدرا بوده و آرای ابتکاری او را نقد کرده‌اند؛ با این حال هرچه از زمان ارتحال ملاصدرا فاصله می‌گیریم، توجه به اندیشه‌های او بیشتر می‌شود. می‌توان گفت نقطه آغازین آشنایی با ملاصدرا جایی است که متفکران و حکیمان و مدرّسان الهیات شفا برای درک بیشتر متن شفا سراغ تعلیقات ملاصدرا بر الهیات شفا رفته‌اند؛ اما آشنایی گسترده و فراتر از ارتباط با تعلیقات ملاصدرا بر الهیات شفا با پرسش‌های افرادی مانند ملاشمس‌اگیلانی و ملامظفر کاشانی شکل می‌گیرد. آنان شاگردان ملاصدرا نبودند، اما در دوره حیات ملاصدرا با او از طریق مکاتبه ارتباط برقرار کرده و توضیح بیشتری از نظرات ملاصدرا را درخواست کرده‌اند. پس از آن توجه به افکار ملاصدرا به شکل نقد آرا و انظار او توسط ملارجعلی تبریزی و برخی شاگردان او دنبال شد و تفکر ملاصدرا را وارد فضای جدیدی کرد. با ظهور ملا نظرعلی زنگنه، ملا محمدتقی الماسی برخی آثار ملاصدرا محور درس و بحث و شرح قرار گرفت. این توجه در ملا نظرعلی زنگنه بیشتر از الماسی و بیدآبادی دیده می‌شود؛ اما این نکته در اغلب کتاب‌ها و نوشته‌ها مغفول مانده است. او را می‌توان جدی‌ترین حکیمی دانست که در قرن دوازدهم به ملاصدرا و آموزه‌های حکمت متعالیه علاقه نشان داده است. سیر و جریان توجه به آثار ملاصدرا با آقامحمد بیدآبادی دنبال شد و آثار ملاصدرا کم‌کم در حلقه تدریس دانشمندان قرار گرفت. سپس این مسئله با قوت و قدرت بیشتری ادامه یافت. با انتقال حکمت متعالیه به حوزه فلسفی تهران، حکمت صدرایی با جدیت و اقبال بیشتری روبه‌رو شد و امروزه با کشف توانمندی‌های نهفته در حکمت متعالیه، این حکمت به قوی‌ترین مکتب و جریان فلسفی تبدیل شده و قدرت مواجهه با اندیشه‌های رقیب به‌ویژه فلسفه غرب را دارد.

۷. در این دوره اصفهان مرکز علم و تحقیقات علمی به‌ویژه در حوزه حکمت و فلسفه است. علاقه‌مندان حکمت از نقاط مختلف ایران به‌ویژه از گیلان، مازندران و آذربایجان به اصفهان روی می‌آوردند و از این رو حوزه فلسفی اصفهان بسیار پررونق بود.

۸. دوره‌ای که میرداماد، میرفندرسکی، شیخ بهایی و ملاصدرا در آن می‌زیستند، دوران طلایی رشد تفکر فلسفی است که مهم‌ترین محصول آن تأسیس حکمت متعالیه به دست ملاصدراست؛ اما از دوره پس از مرگ ملاصدرا تفکر فلسفی تا حدودی به اندیشه‌های کلامی نزدیک می‌شود؛ از این رو غالب متفکران این دوره علاوه بر تدریس و تألیف کتاب‌های فلسفی

فعّالیت چشمگیری در حوزه علم کلام و اندیشه‌های کلامی دارند؛ حتی می‌توان گفت در برخی از آنان صبغه کلامی بر صبغه فلسفی می‌چربد. با وجود این مواردی از آرا و انظار ابتکاری در حکمای دوره پس از وفات ملاصدرا وجود دارد که در نوع خود بی‌نظیر بوده و در این اثر به آنها پرداخته شده است.

در پایان بر خود واجب و لازم می‌دانم به روح پرفتوح مرحوم سیدجلال‌الدین آشتیانی درود بفرستم؛ چراکه با چاپ منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران و دیگر آثار، خدمت بزرگی در معرفی برخی حکمای پس از ملاصدرا کرده است؛ همچنین از محقق و دوست فاضل و ارجمندم جناب آقای رضا مختاری خویی که کریمانه تصویر برخی از نسخه‌های خطی را در اختیارم قرار داد، سپاس‌گزاری می‌کنم.

ابوالحسن غفاری